

Passief Burgerschap?

Civil Society en politieke onthouding in Nederland, 1780-1860

Adriejan van Veen, Savannah Mellendijk, Bert-Jan van Slooten en Mirjam Vriend,

Politiek historici en politicologen richten zich doorgaans op het bestuderen van politiek aan de top – in regeringen, parlementen, bureaucratieën – of in de samenleving – in politieke partijen, belangenorganisaties, of in persoonlijke verhoudingen. De *afwezigheid van politiek* wordt echter veel minder bestudeerd. Dit lijkt voor de hand liggend, want hoe kun je bestuderen wat er niet is? Toch is het heel relevant om te weten waarom in gegeven periodes mensen niet, of minder, aan politiek doen. Waarom dalen verkiezingsopkomsten? Waarom lopen politieke partijen leeg? Waarom komen mensen niet in opstand tegen een regime? Door dit te bestuderen, bestudeer je eigenlijk alsnog politiek. Want ook *onthouding* van politiek kan een politieke keuze zijn. De vraag is waarom mensen die keuze maken.

In de Nederlandse geschiedenis doet zich een interessante periode van ‘politieke luwte’ voor: de eerste zestig jaar van de negentiende eeuw. Burgers in de vroegmoderne tijd waren nog breed betrokken bij het bestuur, door participatie in gilden, schutterijen en buurtorganisaties. Vanaf de late negentiende eeuw waren veel burgers dat weer, in politieke partijen, vakbonden en zuilorganisaties. Nederlandse burgers in de jaren 1800-1860 bleven politiek gezien echter opmerkelijk stil. Er waren amper politiek-oppositionele organisaties, het politieke debat in kranten en pamfletten was meestal bedaard, en verkiezingsopkomsten waren voor en na 1848 laag.¹ Dit laatste tot teleurstelling van Johan Rudolf Thorbecke, die met zijn directe kiesstelsel juist de betrokkenheid van burgers wilde vergroten.²

Historici hebben voor deze langdurige politieke luwte verschillende verklaringen opgeworpen. De eerste luidt ‘revolutiemoedigheid’: na de Patriotse en Bataafse tijd (1780-1801), waarin grote delen van de bevolking juist enthousiast participeerden in politieke genootschappen en verkiezingen, wendde de blik van veel burgers zich omstreeks 1800 ‘naar binnen’. In huiselijke kring werden nu gematigdheid en politieke onthouding gecultiveerd.³ Dit laat echter de snelheid, breedte en langdurigheid van deze omslag onverklaard. Een tweede hypothese wijst op de toename van repressie en de inperking van

1 Jeroen van Zanten, *Schielijk, Winzucht, Zwaarhoofd en Bedaard. Politieke discussie en oppositievorming 1813-1840* (Amsterdam 2004).

2 Jan Drentje, *Thorbecke. Een filosoof in de politiek* (Amsterdam 2005) 483.

3 Niek van Sas, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit 1780-1950* (Amsterdam 2004) 123.

formeel-politieke inspraakmogelijkheden na 1800. Kiesstelsels werden steeds exclusiever, en Napoleon zette een systeem van spionage en intimidatie op dat Willem I voortzette.⁴ Dat laat echter onverklaard waarom in buurlanden zoals Duitsland, Frankrijk en uiteindelijk België, waar eveneens repressie heerste, wél oppositie ontstond die uiteindelijk leidde tot de revoluties van 1830 en 1848. Een derde hypothese is dat zich na 1800 een ‘institutionele kaalslag’ voerde in het maatschappelijk middenveld. De opheffing van de beroepsgilden creëerde een ‘atomistische’ samenleving van ongeorganiseerde burgers. In dit ‘vacuüm’ zou ook de drempel voor politieke organisatie hoog zijn.⁵ Het beeld van een atomistische samenleving is echter aantoonbaar onjuist: cultuurhistorici hebben laten zien dat de eerste helft van de negentiende eeuw in Nederland juist een bloeitijd was voor tal van culturele genootschappen.⁶

Dit project toetst daarom een nieuwe hypothese: dat juist het in internationaal perspectief bloeiende maatschappelijk middenveld in Nederland na 1800 politieke activiteit ontmoedigde. De lokale genootschappen die in de revolutie-tijd zo’n belangrijke rol speelden in de politisering van de samenleving, zoals burgersociëteiten, de Maatschappij tot Nut van ’t Algemeen en culturele gezelschappen, zetten die rol na 1800 in om de samenleving te depolitiseren. Tegelijk boden zij een alternatief circuit voor burgerparticipatie, en voerden zij maatschappelijke taken uit zoals onderwijs en hulp aan armen. Daarmee droegen zij in belangrijke mate bij aan het zo opvallende uitblijven van belangstelling in formeel-politieke instituties in Nederland. Als deze hypothese klopt, dan is dat een nieuw antwoord op een van de grootste ‘raadsels’ van de negentiende eeuw in Nederland: waarom burgers lange tijd politiek gezien zo stil waren. Ook draagt het bij aan het langlopende debat over de invloed van *civil society* op politiek: heeft het maatschappelijk middenveld altijd een stimulerend effect op politieke participatie, of kan het dit ook ontmoedigen?

‘De stille burger werd een Held!’ Depolitisering en lokale genootschappen

Hoe onderzoek je depolitisering? Dit project veronderstelt dat het lokale niveau voor de Nederlandse bevolking in de jaren 1780-1860 de belangrijkste politieke horizon bleef. Kiesstelsels, *civil society*, armenzorg en onderwijs waren immers lokaal georganiseerd. Wie politieke cultuur in deze periode wil onderzoeken, moet dus naar dit niveau kijken. Ten tweede veronderstelt het dat genootschap-

4 Mart Rutjes, ‘Onderdrukt onbehagen. Het ontstaan van de repressieve staat in Nederland 1780-1815’ in: Peter van Dam, Bram Mellink en Jouke Turpijn (red.), *Onbehagen in de polder. Nederland in conflict sinds 1795* (Amsterdam 2014) 23-41.

5 Maarten Prak en Jan Luiten van Zanden, *Nederland en het poldermodel. Sociaal-economische geschiedenis van Nederland, 1000-2000* (Amsterdam 2013) 208.

6 Boudien de Vries, ‘Een eeuw vol gezelligheid: verenigingsleven in Nederland, 1800-1900’, *Documentatieblad voor de Nederlandse kerkgeschiedenis na 1800* 28:63 (2005) 16-29.

pen zoals sociëteiten, de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, letterkundige genootschappen en vrijmetselaarsloges lokaal een cruciale functie vervulden als knooppunten voor de verspreiding van ideeën, ontmoetingsplaatsen voor leden van verschillende bevolkingsgroepen, rekruteringsbolwerken voor bestuurders en aanbieders van maatschappelijke diensten. Bestudering van lokale genootschappen biedt dus inzicht in de leefwereld 'naast' de politiek, ook in periodes waarin het georganiseerde politieke leven op een laag pitje stond.

De onderzoeksvraag van het project luidt: Welke invloed hadden lokale genootschappen op de politieke cultuur in Nederland in de periode 1780-1860? Doel van het onderzoeksproject is niet alleen om de gedepoliteerde periode vanaf omstreeks 1800 te bestuderen, maar óók de gepoliteerde twintig jaar daarvoor, om de omslag rond de eeuwwisseling te kunnen begrijpen. De oorspronkelijke opzet was om dit diachroon en synchroon te onderzoeken voor drie middelgrote tot kleine Nederlandse steden: Dordrecht, Breda en Zutphen. Een groot deel van de bevolking leefde immers in zo'n stad. Daarnaast representeerden deze drie steden variëteit in economische structuur, cultureel-geografische ligging en religieuze samenstelling. De Dordtse archieven bleken echter zo'n schat aan informatie te bevatten, dat het project zich tot nu toe tot deze stad heeft moeten beperken.

Het project onderzoekt ten eerste ideeën over vorm en inhoud van politieke activiteit in lokale genootschappen. Historici hebben geconstateerd dat politici en intellectuelen vanaf circa 1800 harmonie, gematigdheid en het overbruggen van tegenstellingen uitdroegen. In plaats van politieke strijd benadrukten zij nu nationale eenheid, huiselijkheid en onthouding.⁷ Maar in hoeverre werd dit discours gereproduceerd in lokale genootschappen? Deze omslag in politieke cultuur kun je onderzoeken aan de hand van genootschappelijke lezingen, statuten en publicaties. 'De stille burger werd een Held!', zong een koor van het Dordtse Nutsdepartement in 1834 over de periode rond de eeuwwisseling.⁸ De leden meenden dat het Nut had bijgedragen aan de sfeer van politieke rust en verzoening vanaf 1800, en waren daar zeer tevreden over.

Ten tweede onderzoekt het project processen van in- en uitsluiting. In herensociëteiten en andere ballotagegenootschappen konden heren met verschillende maatschappelijke posities – politici, ambtenaren, juristen, beoefenaars van vrije beroepen, ondernemers – standsbesef cultiveren: het idee dat zij superieur waren aan 'lagere' standen. Voor degenen die 'erbij' hoorden kan dit een impuls zijn geweest om zich met formele politiek bezig te houden, voor de uitgesloten juist om dit niet te doen. Mogelijk was de kortstondige emancipatie van de 'lagere' standen in de Bataafse tijd een prikkel

7 Van Sas, *Metamorfose*, 381.

8 Regionaal Archief Dordrecht (RAD), 489 Archiefbibliotheek, inv.nr. 10.813, A. Kist Ez. *Gezangen op het feest van het vijftigjarig bestaan der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, gevierd door het departement Dordrecht, Op den 17 November 1834* (Dordrecht 1834).

voor 'hogere' burgers om zich omstreeks 1800 sterker aaneen te sluiten.⁹ In Dordtse herensociëteiten vormde zich een notabelenstand van oude regenten en *nouveaux hommes* (rijke kooplieden uit iets minder hoge families), terwijl middenstanders en ambachtslieden uitgesloten werden of hun eigen clubs vormden. Die laatste groep had tegelijk te kampen met de opheffing van de gilden: geen gunstige uitgangspositie om aan politiek te doen.

Ten derde onderzoekt het project de politieke rekruteringsfunctie van genootschappen en hun rol in het aanbieden van maatschappelijke diensten. Genootschappen kunnen in de eerste helft van de negentiende eeuw weleens een informeel alternatief voor de latere kiesverenigingen en politieke partijen zijn geweest. Wie opklom in het lokale verenigingsleven werd bekend en kon in verkiezingen door mede-genootschapsleden geselecteerd worden voor kiescolleges en uiteindelijk de gemeenteraad en de Tweede Kamer. Inderdaad blijkt er in Dordrecht een flinke overlap te hebben bestaan tussen genootschapsleden en leden van het kiescollege en de gemeenteraad. Ook boden sommige Dordtse genootschappen diensten aan die later door de staat opgepakt werden, zoals onderwijs en hulp aan armen.

Zo vormden genootschappen naar het zich laat aanzien een informeel alternatief voor de formele politiek in de eerste helft van de negentiende eeuw. Terwijl ze politieke onthouding propageerden, stimuleerden ze standsbesef met uitsluitende effecten, en dienden ze voor een *happy few* als plaats om op te klimmen tot bestuurlijke posities. Thorbeckes stelsel van 1848 kon hier aanvankelijk geen einde aan maken.

Voorlopige resultaten

De uiteindelijke 'producten' van dit onderzoeksproject zullen een drietal artikelen, een monografie, een congresbundel en meerdere op een breder publiek toegesneden publicaties zijn. Voorlopige resultaten zijn gepresenteerd op online-congressen van de internationale Urban History Group en de internationale Association for Political History. In het voorjaar van 2022 zal er, hopelijk fysiek, een congres over depolitisering aan de Radboud Universiteit plaatsvinden. Te zijner tijd zal ook in *Ex Tempore* meer verschijnen over de projectresultaten.

Sommige resultaten kunnen nu echter al prijsgegeven worden. In 2020 schreef een drietal studenten hun Masterscripties binnen het kader van het project. Savannah Mellendijk schreef haar Masterscriptie over Patriotse politieke genootschappen in Dordrecht, en specifiek de rol van vrouwen hierin. Bert-Jan van Slooten schreef zijn Masterscriptie, en daarna als onderzoeksassistent een

9 Cf. Jan Hein Furnée. 'Naar een integrale geschiedenis van de negentiende-eeuwse stad. Vijftien stadsbiografieën in perspectief'. *De Negentiende Eeuw* 32:2 (2009) 96-122, aldaar 113.

rapport, over de Dordtse Grond- en wijkvergaderingen in de Bataafse Republiek, een welhaast democratisch instituut dat van 1796 tot 1798 verkiezingen en referenda organiseerde. Beide scripties leverden belangrijke kennis op over de periode van politisering in Dordrecht vóór 1800. Mirjam Vriend schreef haar Masterscriptie over *Diversa sed Una*, een Dordts letterkundig genootschap dat vanaf 1816 juist waarden als politieke harmonie en huiselijkheid uitdroeg. Deze scripties zijn stuk voor stuk van hoog niveau: ze leveren belangrijke inzichten op over de dynamiek tussen genootschappelijkheid en (de)politisering omstreeks 1800. Ook tonen ze dat de participatie van gevorderde studenten in onderzoeksprojecten een grote meerwaarde kan hebben. Studenten die deze kans krijgen zijn extra gemotiveerd, gaan diep de materie in en voegen hun eigen inzichten toe aan het project. Het verdient aanbeveling om dit heel directe samengaan van onderzoek en onderwijs vaker toe te passen!

Vaderlandse moeders en Vrijheidszonen. Patriotten in Dordrecht, 1780-1787

Savannah Mellendijk

*Vaderlandse burgeressen! Lief en achttingwaard geslagt! Dat 's mans zorgen, dat 's mans rampen door uw tederheên verzagt. [...] Gij, die, in uw kring, durft toonen, afkeer van de dwinglandij, Gij, die 't heldenhart bemoedigt, en ons toeroept: dood of vrij!*¹⁰

In dit gedicht, getiteld *Aan de burgeressen van Dordrecht* en voorgedragen tijdens een feest ter gelegenheid van de oprichting van de Bataafse Republiek in 1795, blikt de dichter terug op de Patriottentijd. Het gedicht was een ode aan het bekoorlijke geslacht dat zijn mannen had gesterkt in de strijd voor vrijheid en gelijkheid. Dit roept vragen op over de politieke betrokkenheid van vrouwen in de Patriottenbeweging. Diverse historici zijn reeds op zoek gegaan naar de revolutionaire vrouw in de Bataafse tijd en hebben haar gevonden als donatrice van genootschappen of als schrijfster van kranten en pamfletten. Een studie naar vrouwen in de Patriottentijd ontbreekt echter tot nu toe nagenoeg.¹¹

10 RAD, 150 Collectie van handschriften, cat. nr.1455, Gerrit Paape. Gedicht, opgedragen 'Aan de burgeressen van Dordrecht bij het feest t.g. der vereeniging van de Fransche en Bataafsche Republieken', gevierd op 17 juni 1795 (Dordrecht 1795) 3.

11 Joost Rosendaal, 'Een nieuwe vrouwendag. Vrouwen in de Nederlandse revolutie van de achttiende eeuw', *Dinamiek* 7:1 (1990) 10-21; Mirjam Everard, 'Vrouwen voor 't vaderland. Burgeres Van der Meer en de Bataafse Republiek', *Holland* 31 (1999) 272-281, aldaar 273-274; Claudette Baar-De Weerd, *Uw sekse en de onze. Vrouwen en genootschappen in Nederland en in de ons omringende landen (1750-ca. 1810)* (Hilversum 2009); Eveline Koolhaas-Grosfeld, 'Voor man en maatschappij. Over vrouwen in de Bataafs-Franse tijd' in: Frans Grijzenhout, Niek van Sas en Wyger Velema (red.), *Het Bataafse experiment. Politiek*

Centraal in dit onderzoek staat de sociaal-culturele dimensie, in het bijzonder de genderdimensie, van de Patriottenbeweging in Dordrecht. Het bouwt voort op recente innovaties in de Nederlandse historiografie door de politieke cultuur van de Patriotten op lokaal niveau te bestuderen.¹² Opvallend is dat de Dordtse casus, ondanks de grote hoeveelheid plaatselijke studies over deze achttiende-eeuwse revolutiebeweging, onderbelicht is gebleven.¹³ Dordrecht kan om verschillende redenen als een interessante casus worden beschouwd. De stad was een Patriottenbolwerk met het eerste vrijkorps van Nederland, onder de leus 'de Vrijheid'.¹⁴ Daarnaast beschikt het Dordtse archief over een rijk bronnencorpus waaruit de actieve participatie van vrouwen in de Patriottenbeweging blijkt. Door de organisatiepatronen van de Patriotten bloot te leggen en de hoofdpersonen – zowel mannen als vrouwen – in kaart te brengen, biedt dit onderzoek een inzicht in het sociaal-culturele profiel van een stedelijke Patriottenbeweging.¹⁵

In Dordrecht kunnen we onderscheid maken tussen twee Patriotse organisatiekaders. In eerste instantie vormde het in 1783 opgerichte vrijkorps 'De Vrijheid' het belangrijkste mobilisatiekader in de stad. De oprichting van het burgerkorps sloot nauw aan bij het politieke burgerschapsideaal van de Patriotten.¹⁶ Overal in de Republiek ontstonden paramilitaire burgerorganisaties waarvan de leden hun bestuurders op democratische wijze kozen.¹⁷ Al snel groeiden deze uit tot lokale kaders voor politieke mobilisatie. De hulp- en inzamelacties van het Dordtse vrijkorps, zoals voor veroordeelde

en cultuur rond 1800 (Nijmegen 2013) 185-213.

12 W.P. te Brake, *Regents and Rebels. The Revolutionary World of an Eighteenth-Century Dutch City* (Oxford 1989); M. Prak, *Republikeinse veelheid, democratisch enkelvoud. Sociale verandering in het Revolutietijdvak 1770-1820* (Nijmegen 1999); Joost Rosendaal, *Tot nut van Nederland. Polarisatie en revolutie in een grensgebied, 1783-1787* (Nijmegen 2012).

13 Met uitzondering van: T.J. de Bruijn, 'Dordrecht in de patriottentijd. De ambtsverdeling en politieke ontwikkelingen in een stad in de jaren 1780-1788' (Doctoraalscriptie, Universiteit Leiden 1984); Arianne Baggerman, *Een lot uit de loterij. Familiebelangen en uitgeverspolitiek in de Dordtse firma A. Blussé en Zoon, 1745-1823* (Amsterdam 2000); P. Schotel, 'De Dordrechtse schuttersgilden in de Patriottentijd, 1782-1787', *Kwartaal en Tekens* 10:2-3 (1984), 19-36.

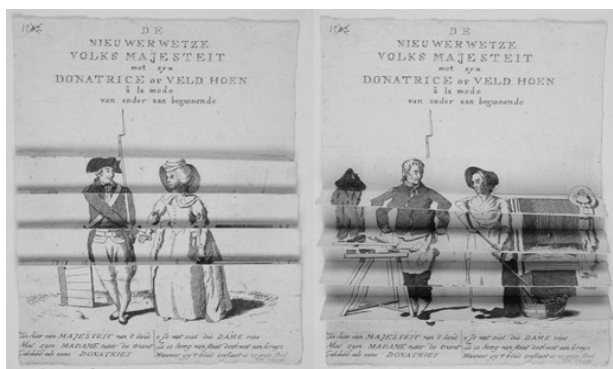
14 Gerrit Paape, *Geschiedenis der gewapende burgercorpsen in Nederland* (Delft 1787) 7-10 en 14-20.

15 Savannah Mellendijk, *Vaderlandse moeders en vrijheidszonen. Patriotten in Dordrecht (1780-1787)* (Masterscriptie, Radboud Universiteit Nijmegen 2020).

16 Mart Rutjes, *Door gelijkheid gegrepen. Democratie, burgerschap en staat in Nederland (1795-1801)* (Amsterdam 2012) 141.

17 S.R.E. Klein, *Patriots republikenisme. Politieke cultuur in Nederland (1766-1787)* (Amsterdam 1995) 185.

Patriotse uitgevers, waren in feite door en door politieke acties.¹⁸ Door het accepteren van honoraire leden en donatrices groeide het kleine elitekorps uit tot een heuse burgerbeweging met meer dan honderd leden.¹⁹ Bovendien werden ook oudere Dordtse schutterijen zoals de Kloveniers en de Heelhaaks nu Patriots.²⁰ De bewapening van de ‘gewone’ burger was een mikpunt van spot in orangistische tegenpropaganda. Zo toont onderstaande spotprent een eenvoudige werkmansman en zijn vrouw die door het omvouwen van het papier veranderen in een welgesteld lid van het vrijkorps en een donatrice.

Afbeelding 1: Collectie Rijksmuseum, *De Nieuwerwetze Volks Majesteit en zijn Donatrice*, inv.nr. 2985, onbekend.

Vanaf 1784 kwam het Patriotse initiatief in Dordrecht in toenemende mate bij de in ambachts- en koopliedengilden georganiseerde burgerij te liggen. Uit de brede participatie van de Dordtse gilden blijkt het burgerlijke karakter van de lokale Patriottenbeweging. De samenwerking tussen de twee organisatiekaders in een Gecombineerde Vergadering bleek een succesformule.²¹ De schutterijen en circa twintig gilden wisten steeds radicalere hervormingen af te dwingen, zoals directe invloed op de verkiezing van stedelijke ambtsdragers. Hierbij verpakten zij hun politieke verlangens in een discours van ‘oude’ rechten.²²

Door de gewapende burger op een voetstuk te plaatsen was het Patriotisme nauw verbonden met een masculiene en militaristische cultuur. Dit betekende echter niet dat vrouwen niet op een eigen wijze konden bijdragen aan de Patriotse idealen. In mei 1785 schonken Dordtse donatrices in een publiek ritueel

18 Paape, *Geschiedenis der gewapende burgercorpsen*, 68.

19 RAD 325, Patriottisch exercitiegenootschap de Vrijheid, inv.nr. 8, Reglement betreffende het aannemen van buitengewone leden, 6 juli 1784.

20 *Mengelwerk van het Dordrechts Gedenkboek*, deel 1 (1785) 281.

21 RAD 17, Archief schutterijen, invnr. 9, Bijlagen bij de notulen van de vergaderingen van de gecommitteerden van de drie schutterijen, 1785.

22 *Dordrechts Gedenkboek* (Dordrecht 1785) 43-50.

als blijk van hun steun aan het vrijkorps een aantal kostbare geschenken, zoals trommels en een vaandel. De Patriotse vrouwen traden hiermee naar voren als ware vaderlandslievenden die, indien de nood dit vereiste, 'sponde en haard' zouden verlaten om het vaderland te beschermen tegen de stadhouderlijke heerszucht.²³ Dit lijkt op het eerste gezicht in tegenspraak met het streven van de Patriotten naar een scheiding van de publieke en private sfeer.²⁴ Het schenken van de vanden had echter een achterliggende boodschap. Het Dordtse burgervrijkorps trad op als een verdediger van huis en haard, vrouw en kinderen, deugd en eerzaamheid. Dit blijkt bijvoorbeeld uit het pamflet *Aanspraak der Dordrechtse maagd*, waarin vrouwen gevraagd werden bij te dragen aan het korps, in ruil waarvoor mannen hun kuisheid zouden beschermen.²⁵ Vrouwen hadden in dit vertoog een actieve rol, die ze in het ritueel uitoefenden.

Analyse van de familiebanden van de Dordtse donatrices geeft ons inzicht in het belang van het familienetwerk voor de politieke activiteit van vrouwen in de achttiende eeuw. Het merendeel van de vrouwen, zoals Clara Margaretha van den Pot en Johanna Onderwater, was afkomstig uit een maatschappelijk hoog milieu en verwant aan prominente leden van het vrijkorps. Ze behoorden tot families die al generaties lang de macht uitoefenden en die macht onderling verdeelden, of tot de hogere middenklasse die naar meer regeringsinvloed streefde.²⁶

Actieve politiek was in de achttiende eeuw goeddeels een mannenaangelegenheid. Dit betekende echter niet dat vrouwen daarin geen rol hadden, of geen bewuste opvattingen hadden over politieke zaken. Het donateurschap bood vrouwen de kans om publiekelijk uiting te geven aan hun vaderlandse gevoelens. Overal in de Republiek vervaardigden Patriotse vrouwen vanden en uniformen en overhandigden deze persoonlijk aan de regimenten.²⁷ Al traden de donatrices niet direct op de voorgrond van het revolutionaire toneel, hun acties kunnen niettemin als politiek gemotiveerde daden gedefinieerd worden.

23 Paape, *Geschiedenis der gewapende burgercorpsen*, 60.

24 Josine Blok, 'Hemelse rozen door 't wereldse leven. Sekse en de Nederlandse burgerij in de 19e eeuw', in: R. Aerts en H. te Velde (eds.), *De stijl van de burger: over Nederlandse burgerlijke cultuur vanaf de middeleeuwen* (Kampen 1998) 123-156, alhier 123-125.

25 RAD 489, Archiefbibliotheek, inv.nr. 21582 *Aanspraak der Dordrechtse maagd* (Dordrecht 1785) 10.

26 De enige bewaard gebleven ledenlijst van de Dordtse donatrices betreft een namenlijst van de achttien vrouwen die in mei 1785 de schenkingen aan het vrijkorps overhandigden. Paape, *Geschiedenis der gewapende burgercorpsen*, 19. Door middel van doop-, trouw- en begraafboeken is gepoogd de donatrices te identificeren en hun leven te reconstrueren. De Dordtse Herenboekjes boden een inzicht in de bestuurlijke en economische activiteiten van hun mannelijke aanverwanten.

27 Baar-De Weerd, *Uw sekse en de onze*, 74.

Afbeelding 2: Spotprent van een gewapende donatrice (omstreeks 1784). Bron: Stadsarchief Dordrecht.

Bataafs Dordrecht. De Grondvergadering en de opkomst en afbouw van politieke burgerparticipatie, 1795-1798

Bert-Jan van Slooten

Onderzoek naar de Bataafse Republiek heeft zich grotendeels gericht op het landelijke niveau en op grote Hollandse steden en Utrecht. De aandacht ging wat minder vaak uit naar de middelgrote of kleine stad.²⁸ En dat terwijl er in steden zoals Dordrecht een schat aan bronnen uit de Bataafs-Franse tijd bewaard is gebleven. Ook Bataafse grond- en wijkvergaderingen – welhaast democratische stedelijke instellingen waarin burgers discussieerden en stemden – zijn nog niet vaak onderzocht. Dit onderzoek maakt een begin met het opvullen van deze lacunes door de Dordtse Grondvergadering, waar rijke bronnen van zijn overgebleven, van opkomst tot ondergang in de jaren 1795-1798 te onderzoeken.

Renger de Bruin was tot nu toe de enige historicus die eerder aandacht besteedde aan de Dordtse Grond- en wijkvergaderingen. Hij schreef zijn dissertatie over het politieke bestuur in Utrecht tijdens de Bataafs-Franse periode, inclusief de Utrechtse wijkvergaderingen, en besteedde kort aandacht aan

28 Joris Oddens, 'De Nederlandse revolutie in dorp en stad. Lokale geschiedschrijving over de patriots-Bataafse tijd, 1875-heden', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 130:4 (2017) 565-591; Wyger Velema, 'Republikeinse democratie. De politieke wereld van de Bataafse Revolutie, 1795-1798' in: Frans Grijzenhout, Niek van Sas en Wyger Velema (red.), *Het Bataafse experiment. Politiek en cultuur rond 1800* (Nijmegen 2013) 27-64, aldaar 31.

een vergelijking met Dordrecht.²⁹ Dit betrof echter voornamelijk een beknopte kwantitatieve vergelijking van opkomstcijfers bij stemmingen. Het huidige onderzoek stelde daarom de vraag: 'Hoe functioneerde de Dordtse Grondvergadering als republikeins-democratisch instituut in de jaren 1795-1798?'³⁰

De twee notulenboeken van de Dordtse Grondvergadering bevatten een schat aan informatie: bijna 1000 pagina's aan notulen, exclusief bijlagen als correspondentie, geven niet alleen een zeer gedetailleerd beeld van de formele taakuitoefening van de Grondvergadering, maar ook van haar informele werkzaamheden, haar visie op haar eigen toekomst, en welke rol zij speelde in het politieke krachtenveld van Bataafs Dordrecht.³¹ Deze tot nu toe niet onderzochte notulen vormden de basis voor een kwalitatieve analyse van de institutionele ontwikkeling van de Dordtse Grondvergadering. De stemresultaten uit de notulen maakten daarnaast een gedetailleerde kwantitatieve analyse van de opkomsten bij stemmingen en vergaderingen in de periode 1796-1798 mogelijk.

Volgens de taakomschrijving uit haar stichtingsdocument moest de Grondvergadering het jonge republikeins-democratische stelsel in Dordrecht ordelijk laten verlopen.³² Zij was de overkoepelende vergadering van de in 1796 opgerichte twaalf wijkvergaderingen. Iedere wijkvergadering mocht voorstellen doen in het belang van de stad en het land, en daarover stemmen. Vanuit de gekozen wijkbesturen kwamen afgevaardigden in de Grondvergadering bij elkaar om de voorstellen, stemmingen en verkiezingen vanuit de wijken te overzien. Commissies dienden wijkvoorstellen van een advies te voorzien, zodat de wijkvergaderingen hier als geheel over konden stemmen. De Grondvergadering diende na het tellen van de stemmen de 'wil der Stemgerechtigde Burgerij' uit te voeren.

29 R.E. de Bruin, *Burgers op het kussen. Volkssoevereiniteit en bestuurssamenstelling in de stad Utrecht 1795-1813* (Zutphen 1986).

30 Bert-Jan van Slooten, *Bataafs Dordrecht. De Grondvergadering en de opkomst en afbouw van politieke burgerparticipatie, 1795-1798* (Masterscriptie, Radboud Universiteit Nijmegen, 2020); idem, 'Verslag Dordtse Grondvergadering 1797-1798' (Ongepubliceerd onderzoeksrapport 2020).

31 RAD, 4 Stadsarchieven: de tijd van de Bataafse Republiek, 1795-1813, inv.nr. 1a, Notulen van de grondvergaderingen 7 januari-18 oktober 1796; RAD 4, inv.nr. 1b, Notulen van de grondvergaderingen 31 december 1796-28 juni 1798. De Grondvergadering stelde in 1797 nieuwe huishoudelijke wetten op die nooit van kracht zijn geworden. Hierin staat duidelijk omschreven wat volgens haar de ideale politieke verhoudingen in Bataafs Dordrecht zouden zijn geweest. Zie: RAD, 489 Archiefbibliotheek, inv.nr. 29661, 'Huishoudelijke wetten voor de wijkvergaderingen der stad Dordrecht en de Merwede, 1797' (1797).

32 RAD 489, inv.nr. 11243, 'Plan tot oprichting van wijkvergaderingen binnen Dordrecht en de Merwede, gearresteerd door de Provisioneele Raad, op 7 oktober 1795' (Dordrecht 1795).

De Grondvergadering oefende echter ook informele taken uit. Haar leden vormden een politiek actieve (en bij vlagen activistische) groep die zichzelf als 'poortwachter' tussen de Dordtse burgerij en de wereld opstelde. Deze poortwachter faciliteerde niet alleen politieke correspondentie tussen de burgerij, het stadsbestuur en de rest van het land. Door zijn positie kon hij ook overzien welke zaken er onder de Dordtse burgerij leefden en welke nationale zaken volgens hem aandacht verdienden. Zo werden zowel voorstellen over een wekelijkse veemarkt, als over het stedelijke stapelrecht, als over landelijke politieke verwickelingen bediscussieerd en aangenomen. Ook trachtte de Grondvergadering meer radicale voorstellen en stemmingen in de wijkvergaderingen te weren door de indieners ervan te ontmoedigen of, indien nodig, de stemgerechtigden te adviseren tegen een voorstel te stemmen. Zo oefende de Grondvergadering als poortwachter niet alleen invloed uit op de procedurele vormgeving van de politieke discussie, maar deels ook op de inhoud ervan.

Dit werd de Grondvergadering niet altijd in dank afgenomen. Zij was immers een republikeins instituut in een revolutionaire wereld. In 1796 overleefde zij ternauwernood een politieke rel over de vraag of haar vergaderingen publiek toegankelijk moesten zijn. Na deze storm te hebben overleefd was de Grondvergadering in 1797 op het hoogtepunt van haar invloed. Het instituut rivaliseerde met het stadsbestuur als tweede wetgevende macht in de stad. Het stadsbestuur heette immers 'voorlopig' te zijn zolang de Grond- en wijkvergaderingen geen regeringsreglement hadden geschreven. Hoewel de participatie in de wijkvergaderingen in 1796 sterk afnam van 1200 naar ongeveer 600 stemmers, stabiliseerde deze in 1797, en volgden de wijken de adviezen van de Grondvergadering. Halverwege 1797 presenteerde de vergadering het nieuwe regeringsreglement waarmee de politieke toekomst van Dordrecht gewaarborgd leek. Het stadsbestuur herkreeg door de hierop volgende verkiezingen echter haar legitimiteit, en betwistte eind 1797 die van de Grondvergadering. Na de unitarische staatsgreep in Den Haag in januari 1798 trachtte zij nog het stadsbestuur van onderop te zuiveren, maar faalde daarin. Kort daarna werd de Grondvergadering vanuit Den Haag opgeheven. Haar momentum ging als een nachtkars uit.

Uit de Dordtse notulenboeken rijst een beeld op van een dynamisch instituut dat bijna twee jaar lang een gezaghebbende rol had in de stad, dat van tijd tot tijd rivaliseerde met het stadsbestuur en uiteindelijk daardoor werd overschaduwd. Uit het onderzoek blijkt dat de aanvankelijk hoge participatiegraad snel afnam, waarna een langzame neergang van de republikeins-democratische legitimiteit van de Grond- en wijkvergaderingen in gang gezet werd. Uiteindelijk bleef een radicale kern van unitarische activisten over, die het voortbestaan van de Grond- en wijkvergaderingen wilde waarborgen, maar daar uiteindelijk in faalde. Dit onderzoek toont dus aan waarom het handelen van de Grondvergadering – ironisch genoeg – ten dele aan de wieg stond van haar eigen ondergang: in naam van het door haar aangehangen unitarisme werd het instituut in 1798 door de nationale regering opgeheven.

Diversa sed Una 1816-1830. Politiek en maatschappelijk bedaad of emancipatoir?

Mirjam Vriend

‘Eén, maar verscheiden’: zo luidt het motto van het in 1816 opgerichte Dordtse letterkundige en wetenschappelijke genootschap Diversa sed Una. Dit genootschap kende in de negentiende eeuw een twintigtal mannelijke ‘werkende’ leden, die lezingen gaven, en enige honderden mannelijke ‘honoraire’ leden die – soms met hun vrouwen en familie – als publiek fungeerden. Ook tegenwoordig bestaat het genootschap nog, hoewel er geen publiekslezingen meer worden gegeven.³³ Eenheid én verscheidenheid zijn op het oog tegenstrijdige begrippen, die voortkomen uit de complexe context waarin het genootschap tot stand kwam.

Aan het eind van de achttiende eeuw bestond er een veelheid aan politieke genootschappen in Nederland, maar in de vroege negentiende eeuw kwam daar een einde aan. In de historiografie is deze afname verschillend verklaard: vanuit revolutiemoeheid, in de Franse tijd gegroeide nationale en monarchale gezindheid en het repressieve beleid van Lodewijk Napoleon tot koning Willem I.³⁴ Er ontstond na 1800 een gedepolitiseerde cultuur waarin vaderlandsliefde, gematigdheid en huiselijkheid centraal stonden.³⁵ In de historiografie bestaat er tegelijkertijd discussie over de vraag of negentiende-eeuwse genootschappen hun leden aanzetten tot politieke activiteit en sociale emancipatie (de *school of democracy*-these) of dat zij juist autoritaire en hiërarchische idealen verspreidden die traditionele verhoudingen construeerden.³⁶ Voor vroeg-negentiende-eeuwse literaire genootschappen is deze vraag ook relevant. Enerzijds propageerden deze verenigingen vaderlandsliefde, monarchisme en huiselijkheid. Anderzijds stimuleerden zij de kennis, vorming en welsprekendheid van de leden. Sommige genootschappen hadden echter een sterk uitsluitend karakter door een strenge

33 Teun Okkerse en Bob Wessels (red.), *Divers Dordrecht. Verhalen over de stad. Uitgave naar aanleiding van het tweehonderdjarig bestaan van het Literaire Genootschap 'Diversa sed Una'* (Dordrecht 2016).

34 Remieg Aerts, ‘Een staat in verbouwing. Van republiek naar constitutioneel koninkrijk 1780-1848’ in: Remieg Aerts e.a. *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-2012* (Amsterdam 2012) 15-194, aldaar 39-69; Mart Rutjes, ‘Onderdrukt onbehagen. Het ontstaan van de repressieve staat in Nederland’ in: Peter van Dam, Bram Mellink en Jouke Turpijn (red.), *Onbehagen in de polder. Nederland in conflict sinds 1795* (Amsterdam 2014) 23-41, aldaar 24-25; Niek van Sas, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam 2004) 57, 73-96.

35 Arnold Lubbers. *Een republiek in het klein. Noord-Nederlandse leesgezelschappen en hun leatuurkeuze in het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden 1815-1830* (Amsterdam 2014) 30-35.

36 Jan Hein Furnée, ‘Fostering Democracy? Associations and Local Politics in Nineteenth-Century The Hague’, *Social Science History* 41:1 (2017) 43-58.

ballotage en hoge lidmaatschapsgelden.³⁷

Deze debatten omtrent de politieke cultuur van de Restauratie en negentiende-eeuwse genootschappen leidden ertoe de vraag te stellen welke rol Diversa sed Una speelde in het vormen en uitdragen van politieke en culturele waarden tussen 1816 en 1831. Dit is onderzocht door te kijken naar de motieven die in de reglementen werden genoemd voor het oprichten van Diversa en de ontwikkeling die het genootschap in de beginjaren doormaakte. Daarnaast is het ledenbestand aan een sociaal-demografische analyse onderworpen en is onderzocht welke thema's werden aangesneden in redevoeringen en gedichten op de besloten en openbare vergaderingen.³⁸

Diversa had als idealen om haar leden te onderwijzen in de kunsten en wetenschappen en om vaderlandsliefde bij te brengen. Het genootschap moest Dordtenaren van diverse wetenschappelijke disciplines met elkaar verbinden en lezingen mochten geen aanleiding geven tot politieke en religieuze geschillen.³⁹ In de praktijk bleek het voor Diversa echter moeilijk om zich te houden aan deze strikte eisen. Het genootschap ageerde regelmatig tegen de politieke excessen van de Franse tijd, en ook klonk vanaf 1830 woede over de Belgische onafhankelijkheidsoorlog door in voordrachten. Het genootschap was dus niet strikt apolitek, maar de politieke waarden die het uitdroeg gingen wel uit van nationale eenheid en Oranjeliefde, niet van politiek meningsverschil. Ook blijkt uit de onderwerpen van de verhandelingen dat Diversa regelmatig de huishoudingscultus propageerde waarin met name moederliefde erg belangrijk was.

Toenmalige idealen over goed burgerschap, die draaiden om verlichting en beschaving, werden eveneens vaak besproken in redevoeringen en gedichten. Diversa droeg bij aan de kennis, vorming en welsprekendheid van haar leden door hen te laten oefenen in het geven van redevoeringen. Zo droeg het genootschap sociaal emanciperende waarden uit. Deze voordrachten bereikten echter maar een beperkt publiek. Uit de sociaal-demografische analyse van het

37 Remieg Aerts, *De Letterheren. Liberale cultuur in de negentiende eeuw: het tijdschrift De Gids* (Amsterdam 1997) 33-40; Jan Lenders, 'Van kind tot burger. Lager onderwijs en de vorming tot burgerschap in de negentiende eeuw' in: *Tot burgerschap en deugd. Volksopvoeding in de negentiende eeuw* (Hilversum 2006) 11-35, aldaar 17-19; B. de Vries, 'Een eeuw vol gezelligheid: verenigingsleven in Nederland 1800-1900', *Documentatieblad voor de Nederlandse kerkgeschiedenis na 1800* 28:1 (2005) 16-29, aldaar 16-20; Jan Hein Furnée, *Plaatsen van beschaafd vertier. Standsbesef en stedelijke cultuur in Den Haag, 1850-1890* (Amsterdam 2012) 9-25, 695-705; Rick Honings, *Geleerdheids zetel, Hollands roem! Het literaire leven in Leiden 1760-1860* (Leiden 2011) 86-87.

38 Mirjam Vriend, *Literatuur ter herstel en glorie van de natie. Een analyse van de ontwikkeling van het genootschap, het ledenbestand en thema's als huishoudelijkheid, vaderlandsliefde en lokale trots in de beginjaren van Diversa sed Una (1816-1831)* (Masterscriptie, Radboud Universiteit Nijmegen, 2020).

39 RAD, 99 Letterkundig Genootschap Diversa sed Una, inv.nr. 4 Wetten 1825.

genootschap blijkt namelijk dat hoge lidmaatschapsgelden en strenge ballotage verhinderden dat mannen uit lagere sociale klassen lid werden van het genootschap. Het gezelschap bestond voornamelijk uit kooplieden, advocaten, juristen, ondernemers, onderwijzers en predikanten. Sommigen van hen zaten in het stadsbestuur. Vrouwen waren sowieso uitgesloten van lidmaatschap.

Diversa sed Una kan dus beschouwd worden als een genootschap dat zoveel mogelijk aanstuurde op politieke en maatschappelijke bedaardheid. Zij had immers sterke idealen over vaderlandsliefde, monarchisme en huiselijkheid waarmee zij politieke en maatschappelijke bedaardheid, of – in de eigen woorden van Diversa – ‘eenheid’, bevorderde. Toch is dat niet het hele verhaal. Door lezingen te geven over wetenschappelijke en literaire onderwerpen droeg zij bij aan de kennis van haar leden. Bovendien ontwikkelden haar leden belangrijke vaardigheden, zoals het geven van redevoeringen. Deze zaken kunnen sociaal emancipatoir genoemd worden. Deze kennis en vaardigheden bereikten echter maar een select gezelschap van mannen uit de hogere klassen. Politieke en maatschappelijke bedaardheid en de stimulering van kennis en beschaving van een bovenlaag bestonden bij Diversa naast elkaar. Op deze wijze droeg het genootschap tussen 1816 en 1830 bij aan de constructie en reproductie van de Restauratiecultuur in Nederland.